

Вплив оргнаборів робочої сили на етнодемографічні процеси в регіонах УРСР у 1950-80-х рр.

Особливості соціально-демографічних процесів, які відбувалися в УРСР у 1950-80-х рр. значною мірою вплинули на формування демографічного та соціального складу етносів сучасної України. Особливо чітко зазначена тенденція простежується на прикладі окремих регіонів країни. Загалом зміни у структурі народонаселення УРСР другої пол. ХХ ст. стали однією з вагомих причин розвитку негативних демографічних явищ вже за часів незалежності України. Тому вивчення кризових проявів у демографічному розвитку українського суспільства періоду 1990-х рр. неможливе без аналізу змін у структурі народонаселення УРСР у післявоєнний період. При цьому у поліетнічній Україні необхідно досліджувати динаміку статево-вікового складу всіх основних національних груп.

Зміни в етнодемографічній структурі населення формувалася цілим комплексом чинників. Значимість кожного з них не була рівнозначною. До того ж різним є й ступінь вивченості впливу кожного з цих факторів. Передусім науково важливим вбачається визначення місця і ролі трудових міграцій як однієї з вагомих причин регіонального перерозподілу населення та, як наслідок, формування змін етнодемографічного складу населення.

Як відомо, організовані переміщення робочої сили регулярно практикувалися у республіках Радянського Союзу і напряму залежали від урядових рішень. Отже, вивчення цих заходів не тільки поглибить аналіз причинно-наслідкових характеристик оргнаборів, але й дасть змогу всебічної оцінки результатів соціально-економічної і демографічної політики радянського керівництва.

Загалом організовані переміщення робочої вже сили тривалий час були об'єктом історичних досліджень. Однак основний дослідницький акцент робився на характеристиці економічних причин та соціальних підсумків міграцій [1]. Етнічний аспект проблеми якщо ж і вивчався, то аналізувалася ситуація лише в окремих областях УРСР [2]. Загалом в існуючих фундаментальних історичних працях етнодемографічні наслідки оргнаборів як правило згадуються ситуативно – в якості ілюстрацій до аналізу етносоціальних або етнополітичних процесів [3].

Важливу інформацію у контексті теми дослідження містять історичні наукові праці, в яких характеризуються соціально-політичні аспекти радянської та сучасної української етнополітики [4]. Методологія дослідницьких розробок обумовлюється спробою системного аналізу принципів позицій радянського керівництва 1950-80-х рр. щодо вирішення національного питання в СРСР. Основу предметного аналізу у таких працях складає критика намагань позбавлення національних особливостей населення республік СРСР. При цьому науковці вважають вважаються одним з

основних засобів здійснення радянської етнополітичної доктрини саме оргнабори робочої сили.

Вивчення впливу міграційних процесів на статеві-віковий склад населення перебувало у полі зору передусім демографів. Серед інших питань дослідниками аналізувалося значення організованих переселень трудящих для формування демографічної ситуації в окремих регіонах країни [5]. Висновки, сформульовані у таких працях, мають здебільшого економічний зміст, у той час як етнологічний аспект проблеми не став тематичними напрямком демографічних досліджень.

Вітчизняні історики, попри вже тривале визнання історичної демографії як самостійної сфери знань, не поспішають інтенсифікувати наукові пошуки у руслі аналізу особливостей етнодемографічних процесів. Сучасні дослідники зазвичай не поєднують характеристику статистичних даних з вивченням архівних відомостей відповідного змісту. Це відводить вектор дослідження суспільних трансформацій від історико-демографічного до демостатистичного напрямку. Не завжди предметний аналіз будується на підсумкових даних загальних переписів населення, які вважаються пріоритетним джерелом щодо вивчення динаміки чисельності та складу населення. Подібну ситуацію спричиняє значна трудомісткість роботи із статистичними джерелами, що не тільки заважає всебічності етнодемографічного аналізу, але й обумовлює залучення до наукового обігу неточної статистичної інформації.

Метою запропонованої наукової розвідки є визначення ролі спланованих переміщень робочої сили як рушійної сили процесу формування етнодемографічної структури населення УРСР 1950-80-х рр. Об'єктом вивчення є етнодемографічний склад мешканців України. Відповідно предметом дослідження є визначення впливу оргнаборів на зміни у чисельному співвідношенні представників різних етнічних груп та у статеві-віковій структурі населення.

Вплив оргнаборів трудящих на етнодемографічні процеси мав свої особливості як в УРСР в цілому, так і в окремих областях республіки. Національна політика радянського уряду, яка відповідала ідеї створення уніфікованої радянської нації (навіть саме поняття "нація" в офіційній пресі намагалися остаточно замінити поняттям "народ"), передбачала здійснення конкретних кроків для досягнення поставленої мети. Серед інших заходів особливо масовими стали організовані набори робочої сили.

Різні види механічного руху населення диференціюються за масштабністю впливу на динаміку чисельності та демографічного складу етнічних груп. Щодо всієї України етнічні процеси визначалися передусім зовнішніми міграціями (міжреспубліканського характеру). Направлення робочої сили здійснювалося на будівництво підприємств хімічної промисловості і освоєння цілинних земель в Казахській РСР, видобуток

вугілля і будівництво шахт Карагандинського вугільного басейну, лісозаготівлю у північних і східних районах РРФСР, транспорт та будівництво електростанцій в різних районах СРСР [6].

В УРСР 1950-х рр. справою перерозподілу робочої сили відало Головне управління оргнабору робітників і переселення при республіканській Раді Міністрів. У лютому 1967 р. на базі ліквідованого Головного управління оргнабору був створений Державний комітет Ради Міністрів УРСР по використанню трудових ресурсів. На Державний комітет та його місцеві органи було покладено: розробку і проведення разом з іншими відомствами заходів з перепідготовки робітників і їх перерозподілу з урахуванням потреб виробництва; інформування населення про потребу підприємств у робітниках і службовцях та працевлаштування; вивчення складу працездатного населення, не зайнятого в громадському господарстві; проведення організованого набору робітників та їх переселення в інші місця, а також забезпечення контролю за виконанням господарськими органами зобов'язань перед робітниками і службовцями, які направляються на підприємства. Невдовзі Державний комітет Ради Міністрів УРСР був перетворений на Державний комітет УРСР по праці та Державний комітет УРСР по праці і соціальних питаннях. З 1990 р. замість Державного комітету по праці було створено самостійне Міністерство праці УРСР.

У звітній переписці Головного управління оргнабору робітників і переселення УРСР з ЦК КП України чітко фіксувалися встановлені норми переселенської діяльності та ступінь їх реалізації. Так, на 1959 р. народногосподарським планом було передбачено виїзд з Української РСР тільки в колгоспи та радгоспи Казахської РСР 6000 сімей [7]. Наступні факти вказують на подальше зростання обсягів планомірної трудової міграції за межі республіки. Вже, на 1965 р. передбачалося за рахунок оргнаборів переселити 100 тис. громадян республіки, у тому числі до інших республік – 31500 осіб, з них: у лісову промисловість Російської Федерації – 13500 осіб і до Казахстану – 18000 осіб [8]. У 1970-80-ті рр. інтенсивність зовнішньої трудової міграції поступово зменшувалася.

Слід підкреслити, що робочі кадри у галузі народного господарства різних регіонів СРСР головним чином рекрутувалися з етнічних українців. Цей процес водночас з припливом до УРСР представників інших національних груп призводив до зменшення питомої ваги українців серед мешканців республіки. Крім того, мали місце й асиміляційні процеси, пов'язані з тенденцією до русифікації певної частини етнічних українців та інших, менш чисельних, корінних етносів України.

Як відомо, на чисельність, демографічний та етнічний склад мешканців країни значний вплив здійснює загальне співвідношення емігрантів та іммігрантів. Протягом досліджуваного періоду міграційне сальдо України було додатним [9], а міграція до інших республік СРСР, яка здійснювалася у вигляді організованих переселень робочої сили, передусім до Казахської РСР

та РРСФР [10], здебільшого мала обертовий характер. Однак, незважаючи на вказані оптимістичні зовнішні характеристики, наслідки механічного руху населення для України були у демографічному відношенні негативними. Значної деформації набувала демографічна структура населення: чисельність молодих людей репродуктивного віку, які виїздили за межі республіки була помітно більшою, ніж тих, хто повертався в Україну (що поступово підривало демографічний потенціал республіки) [11]. Це стало однією з причин виявлення на регіональному рівні вже наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. помітних проблем з демографічним відтворенням. І все ж, за рахунок порівняно високих показників народжуваності (особливо у західних областях республіки) кількість жителів УРСР поступово продовжувала зростати.

Водночас відбувався процес постаріння населення, що формувався як загальним переходом республіки до сучасного режиму демографічного відтворення, так і особливостями обертової зовнішньої міграції. Незважаючи на те, що за період з 1959 по 1989 рр. загальна чисельність мешканців УРСР збільшилася з 41720,6 тис. до 51452 тис. осіб, зменшення народжуваності та міграції призвели до уповільнення темпів росту населення [12]. До того ж зміни у віковій структурі найбільш чисельного етносу – українців у напрямі збільшення питомої ваги представників старших поколінь не робила оптимістичним демографічне майбутнє республіки.

В зазначеному контексті важливою ставала відчутна тенденція до змін у шлюбній та репродуктивній поведінці новоприбулих у місцях призначення. Переселенці, як правило, відкладали на певний час (до досягнення нормального господарського облаштування і відповідного матеріального забезпечення) і укладання шлюбу, і, тим більше, народження дітей. Так, поширена проблема відсутності належних побутових умов для прибулих, що не дозволяла переселенцям нормально облаштуватися на новому місці проживання, заважала процесам утворення молодих сімей, народження та виховання дітей.

Як свідчать архівні відомості, промислові підприємства, радгоспи та колгоспи південних та східних областей УРСР (регіонів акумуляції переселенців) зазвичай були невідповідні до прийому робочої сили: часто житлові приміщення не відповідали санітарним нормам [13]. До цього слід додати незабезпеченість поселень у сфері побуту та низьку оплату праці колгоспників, що у сукупності викликало масовий від'їзд сімей переселенців з місць прибуття [14]. Тривалі переїзди також не сприяли стабілізації демографічних процесів.

Якщо невідповідність до прийняття переселенців можна значною мірою списати на рахунок несумлінного виконання своїх обов'язків відповідальних осіб на місцях, то відсутність нормального планування вказувала на необґрунтованість вимоги за будь-яких зусиль виконати плани оргпереселень. Місцева адміністрація та керівники у пунктах виходу робочої

сили навіть вдавалися до "саботажу" таких урядових заходів. Інколи ситуація ставала казусною. Так, у підсумках переселенської роботи за 1959 р. в якості критики зазначалося, що за оргнабором замість працездатного населення "з Закарпатської області були направлені у Донбас 27 туберкульозних хворих" [15], яких довелося відправляти додому. Інколи працювати у Донбас направляли циган, хоча до ромів, як до потенційних працівників у народному господарстві, самі ж місцеві органи влади ставилися з сумнівом (враховуючи пріоритети у сфері їх зайнятості та не завжди осілий спосіб життя) [16]. Наведені факти не були поодинокими і напряду свідчили про примусовість урядових заходів щодо організованих переселень, які були нав'язані місцевій адміністрації.

Навряд чи широкомасштабні плани радянського керівництва обмежувалися винятково метою пропорційного розподілу робочої сили. Враховуючи етнічний склад переселенців щодо зовнішньої міграції та основні вектори переміщень робочої сили у межах республіки, можна констатувати наявність тенденції розпорошення корінного етносу, що відповідало конкретним завданням по утворенню позаетнічного "радянського народу".

Загалом міграційний обмін трансформував пропорції в етнічному складі населення УРСР не на користь етнічних українців: як вже зазначалося, відбувалося певне їх "вимивання" з України внаслідок оргнаборів на радянські будови" [17]. Вже у 1961 р. на XXII з'їзді КПРС було визначено мету розвитку національних відносин у напрямі подальшого "зближення націй" і досягнення їхньої "повної єдності". В угоду офіційній доктрині, спрямованій на змішування етнічних груп і формування міфологічної "соціалістичної нації" втрачалася можливість становлення етнічної нації, у даному випадку – української.

Незважаючи на те, що внаслідок етнодемографічних та етноміграційних процесів з 1959 по 1989 рр. чисельність українців знизилася майже на 1,3 млн. осіб [18], навіть за умов переходу до звуженого режиму демографічного відтворення, принципівих втрат українцями чисельних позицій не відбулося. Саме українці, які у 1989 р. становили 72,7% населення і абсолютно кількісно переважали в усіх регіонах УРСР, за винятком Криму, продовжували відігравати визначальну роль у республіканських демографічних процесах [19].

При цьому якщо національний склад населення та етнодемографічні показники у масштабах України формували режим природного відтворення, сальдо зовнішньої міграції та міграції з сільської місцевості до міст (що призводило до постаріння сільського населення), то динаміка етнічного складу населення та зміни у демографічній структурі етносів на регіональному рівні визначали не тільки особливості природного руху населення і міжреспубліканські міграції, але й організовані переміщення робочої сили в межах республіки. Причиною трансформації в етнічному та

демографічному складі населення на місцях ставав вже сам факт вибуття за межі області (або населеного пункту – передусім, села) трудящих: як правило, молодих людей і, тим більше, молодих сімей, що напряду зменшувало показники народжуваності у пунктах виходу населення (у першу чергу серед українців, які склали абсолютну більшість переселенців).

Перерозподіл робочої сили в Україні протягом 1950-80-х рр. відбувався переважно за рахунок переміщення населення західних, центральних та північно-східних областей [20], що у подальшому негативно вплинуло на їх демографічний розвиток. Якщо населення західних областей ще тривалий час чисельно інтенсивно зростало, то відбувалося це внаслідок значних показників народжуваності серед сільських мешканців (переважно саме українців), котрі становили більшість жителів регіону. Натомість населення центральних та північно-східних областей, яке не відзначалося збереженням традицій багатодітності навіть серед селян, дуже швидко втрачало можливість кількісного зростання, а пізніше - і відновлювати свою чисельність. У період 1950-70-х рр. найбільш інтенсивно за рахунок міграцій зменшувалася чисельність жителів Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Чернігівської, Сумської та Кіровоградської областей.

Основними регіонами спрямування робочої сили стали Донбас та південні області УРСР. У "Довідці про вплив організованого набору робітників і переселення на стан трудових ресурсів в сільській місцевості Української РСР" станом на 1964 р. визначалися принципи перерозподілу сільських мешканців та вказувалися напрями переміщень трудящих по території республіки. У документі зазначалося, що "нерівномірність розміщення сільського населення по території Української РСР характеризується також таким важливим показником як навантаження землі в обробітку на одного працездатного" і далі наводилися розміри відповідних земельних наділів – для західних областей показник коливався у межах 1,1-1,4 га, а для південних 6,8-8,7га [21]. Саме фактор "перенаселення" сільської місцевості західноукраїнських областей став причиною перетворення їх на основного потенційного постачальника трудящих. Далі у документі вказувалося, що "в південних областях республіки великого обсягу набуло будівництво зрошувальних систем і таке різке збільшення площ зрошувального землеробства, що вимагає залучення до сільськогосподарських робіт, не дивлячись на проведення механізації трудомістських процесів, великої кількості робочої сили" [22]. Тим самим обґрунтовувалося рішення продовження започаткованого у 1950-ті рр. планового переселення трудящих із сільських населених пунктів західної України в Херсонську, Миколаївську області та в Крим.

Цікаво, що саме Крим став єдиним регіоном України, в якому упродовж 1950-70-х рр. постійно зростала чисельність сільського населення і головну роль у цьому процесі відігравав не природний, а механічний рух населення. Водночас в Криму, де етнічні українці не становили більшості,

показник їх питомої ваги у 1960-70-х рр. постійно збільшувався. Потреба у додаткових трудових ресурсах колгоспів та радгоспів півдня УРСР задовольнялася у вигляді організованих переміщень робочої сили також передусім із сільської місцевості західних областей, населення яких складалося у середньому на 90% саме з українців. Зокрема, станом на 5 липня 1968 р. в області у промисловості дефіцит становив 12 тис. робітників, на будівництві – 8256 осіб, а в сільському господарстві – аж 16215 працівників [23]. Отже, питання не втрачало актуальності і надалі.

Ще один важливий напрям організованих переселень у республіці – це промислові Донбас та Придніпров'я. Як зазначалося в архівній документації за 1965 р. "концентрація індустріального виробництва в південному економічному районі УРСР і дальший розвиток промислової бази Донбасу і Придніпров'я також вимагають поповнення робочої сили ... для будівництва промислового та гірничо-видобуткового виробництва" [24]. Для вирішення цього завдання найбільш доцільними вважалися планові оргнабори робітників.

Важливо підкреслити, що для різних областей України підхід до відбору робочих кадрів був диференційованим і офіційним критерієм для цього визначалася наявність надлишку робочих рук. Наприклад, "в таких областях, як Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська і Одеська організований набір робітників провадиться лише з числа міського тимчасово непрацюючого населення, а до Кримської, Миколаївської і Херсонської областей плани оргнабору зовсім не доводяться" [25]. В той же час у промисловість направлялося "сільське населення тільки з тих областей, де в сільській місцевості є лишки трудових ресурсів, таких як – Закарпатська, Львівська, Чернігівська, Волинська, Ровенська, Чернігівська, Житомирська ..." [26].

Національний склад населення окремих областей УРСР, як вже згадувалося формували не тільки внутрішні міграції, але й приплив мігрантів з інших радянських республік. Передусім це стосувалося найбільш індустріально розвинених регіонів України. Зокрема, трудова міграція росіян найбільше змінювала етнічний склад населення Луганської та Донецької областей (у 1989 р. обидві області характеризувалися максимальною питомою вагою росіян - відповідно 44,8% та 43,6% від загальної чисельності населення). У 1950-80-х рр. абсолютна і відносна чисельність представників етнічної групи інтенсивно зростала також у Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській і Херсонській областях, що спричинялося збільшенням обсягів припливу робітників на промислові підприємства, основний контингент яких складався з етнічних росіян працездатного віку (у першу чергу – чоловіків).

В основному такі переселенці збільшували чисельність міських мешканців. Як відомо, демографічні процеси у містах характеризувалися меншими показниками народжуваності. Тому принципово покращити

демографічну ситуацію навіть на обласному рівні не могли. Слід додати, що контингент іммігрантів-робітників мав поліетнічний склад: крім росіян, міграція яких була найбільш масовою, лави робітничого класу України поповнювали білоруси, татари та представники інших етносів, а це сприяло подальшій інтернаціоналізації населення Донбасу.

Вивчення міжреспубліканських етнічних міграцій є важливою складовою етносоціального аналізу. Однак наслідки подібних переміщень робочої сили, які призводили до змін у чисельному співвідношенні етнічних груп в УРСР та її областях, а також стимулювали асиміляційні процеси, не мали визначальних демографічних наслідків. Формування багатонаціонального робітничого класу, який за радянських часів постійно відігравав роль соціального "гегемону", цілком відповідало вже згадуваній політиці змішування націй, що і було основним чинником переселень національних робітничих кадрів.

Зрештою, Донбас і надалі залишався регіоном, в якому, незважаючи на надзвичайне етнічне розмаїття складу населення, українці зберігали абсолютне чисельне переважання і одні з найкращих (з-поміж найчисельніших місцевих етнічних груп) показників народжуваності. Така ситуація не в останню чергу була наслідком масового перекачування надлишків трудящих з сільської місцевості західних та центральних областей України [27].

Таким чином, на динаміку етнодемографічної структури населення різних областей УРСР помітний вплив здійснювали трудові міграції, серед яких найбільш масовими у 1950-80-х рр. були організовані міжрегіональні переміщення робочої сили. До переліку суспільних процесів, що на регіональному рівні значною мірою залежали від оргнаборів трудящих, слід віднести динаміку статево-вікового та етнічного складу мешканців областей республіки. Демографічне виснаження одних регіонів внаслідок міграцій не означало досягнення демографічного благополуччя в інших регіонах УРСР, що, зрештою, негативно позначалося і на загальноукраїнських процесах.

Водночас помітним був вплив організованих переміщень робочої сили на зміни в етнічнодемографічній структурі населення як республіки в цілому, так і її адміністративних областей. Загальнореспубліканські зміни у такому контексті залежали передусім від масштабного припливу до УРСР багатонаціональної армії трудящих. У регіонах України динаміка етнічного складу мешканців залежала як від зовнішньої міграції, так і від перерозподілу трудящих між різними областями республіки. Більш докладні висновки можна одержати у результаті вивчення значення оргнаборів також і для формування соціально-демографічної та етносоціальної структури населення України досліджуваного періоду.

1. Алфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939-1989 рр.). – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. – 192 с.; Рыбаковский Л.Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика (монография). - М.: Наука, 1987. - 199 с. та ін.
2. Болбат Т. Участь населення Західної та Центральної України в економічному і національно-культурному розвитку Донбасу (1939-1970-ті рр.) // Схід. - 2004. - №1. - С. 35-38; Малець О.О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40-80-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича. Ін-т народознав. - Л., 2003. - 20 с.; Пронь Т.М. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) 2005 года.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. - Донецьк, 2005. – 20 с.; її ж. Міграційний чинник у формуванні поліетнічного складу населення Миколаївської і Херсонської областей (60-80-ті роки ХХ століття) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. - Т. 32. - Вип. 19. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. – С. 118-123.
3. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.; Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт: Дис. ... докт. політ. наук: 23.00.05 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2005. – С. 129-131; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1965. – 130 с.
4. Макаренко Н.Ю. Соціально-політичні чинники державної етнополітики (др. пол. ХХ ст.) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 41 (підсерія "Курасівські читання"). – С. 104-114.
5. Левчук Н.М. Демографічні втрати України у період сучасної соціально-економічної кризи: регіональні особливості: Дис. ... канд. екон. наук: 08.09.01. / НАН України Інститут економіки. – К., 1998. – 264 арк.; Старостенко Г.Г. Методологія і практика досліджень відтворення населення України (регіональний аспект): Дис. ... д-ра екон. наук: 08.09.01/ НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 1999. - 404 арк.
6. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 281. Переписка с ЦК КП Украины и Советом Министров УССР по вопросам выполнения планов организованного набора рабочих и переселения по УССР за 1965 год, т. 1 (7 января – 1 апреля), арк. 107.
7. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 93. Переписка с ЦК КП Украины и Советом Министров УССР по вопросам выполнения планов организованного набора и переселений по УССР за 1959 г. (19 января – 14 ноября 1959 г.), арк. 7.
8. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 257. Протокол республиканского совещания заведующих отделами организованного набора рабочих и переселения облисполкомов УССР по вопросам подведения итогов работы за 1964 год и задач на 1965 год, состоявшегося 27-28 ноября 1964 года в г. Киеве, арк. 8.
9. Див.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. – Том VII. Миграция населения, число и состав семей в СССР, союзных и автономных республиках, краях и областях. - М.: Статистика, 1974. – С. 6-7.
10. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 1053. Переписка с ЦК КП Украины, Советом Министров Украинской ССР, Госпланом Украинской ССР и Гоконтрудом СССР [17.01-21.06.1980], арк. 39; там же, спр. 1436. Сводный статистический отчет Госкомтруда Украинской ССР о выполнении плана оргнабора рабочих за 1985 год (форма №13-В). [1985], арк. 3-4.
11. Демографическое развитие Украинской ССР (1959-1970 гг.). – К., 1977. – С. 204-207; Лібанова Е. Вплив зовнішньої міграції на соціально-економічний розвиток України // Економіка України. – 1993. - № 8. – С. 76-80.

12. Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959-2001 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський державний педагогічний університет. – Чернігів, 2008. - С. 9.
13. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 492. Переписка с Госпланом ССРСР и Советом Министров Украинской ССР о ходе выполнения планов организованного набора рабочих и переселения за 1970 год [14.02-28.11.1970], арк. 11-21,24,56.
14. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 6561. Звіти і довідки групи про виконання плану організованого набору робітників у промисловість і будівництво за 1958 рік та хід виконання плану на 1959 рік; стан переселення в південні області України та Казахську РСР. [14.01-2.12.1959], арк. 7-8.
15. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 97. Протокол республиканского совещания по вопросам мер по обеспечению выполнения плана переселения и хозяйственного устройства переселенцев в областях УССР в 1960 году и выполнения постановления Совета Министров УССР №1512 от 26 сентября 1959 года "Об оказании помощи предприятиям и стройкам в комплектовании специалистами и квалифицированными рабочими", состоявшегося 13-14 ноября 1959 года в г. Киеве, арк. 17.
16. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 5068. Листування з Радою Міністрів Союзу РСР, міністерствами та центральними установами СРСР і УРСР про виконання плану переселення в колгоспи південних областей УРСР і Казахської РСР та надання пільг переселенцям, використання жіночої праці в лісовій промисловості, направлення сезонних робітників у ліспромгоспи, які розташовані за межами республіки тощо. [24.06.1957 – 17.12.1958], арк. 89.
17. Див. про це: Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт: Дис. ... докт. політ. наук: 23.00.05 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2005. – С. 129-131.
18. Див.: Хомра А. Роль міграції у формуванні сучасного етнічного складу населення Української РСР // Вісник АН України. - 1992. - № 2. - С. 2-19.
19. Наступні абсолютні та відносні показники наведені за: Національний склад населення України. - Частина 2 (по Кримській АРСР та областях за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, 1992. – С. 24-30; Субботіна І.В. Вказ. праця. – С. 10.
20. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 281, арк. 104-130.
21. Там же, арк. 104.
22. Там же.
23. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 381. Стенограмма республиканского совещания заведующих секторов трудовых ресурсов отделов облисполкомов УССР по вопросу "О трудовых ресурсах Украины", состоявшегося 5 июня 1968 года в г. Харькове, арк. 22.
24. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, од. зб. 281, арк. 105.
25. Там же, арк.108.
26. Там же.
27. Див про це: Болбат Т. Назв. праця.